

Manguel Dějiny čtení

Oči přehlížející stránky, jazyk odpočívá: přesně tak bych popsal čtenáře dnes, sedícího s knihou v kavárně naproti kostelu svatého Ambrože v Miláně a čtoucího snad *Vyznání* svatého Augustina. Stejně jako Ambrož se čtenář stal sluchým a slepým ke světu, k mjejícím davům, ke královým okrově zbarveným fasádám okolních budov. Nezdá se, že by si někdo soustředěného čtenáře všiml: samotářský, zaujatý čtenář se stává něčím běžným.

Augustinovi však musel takový způsob čtení připadat dost podivný, když se o něm ve svých *Vyznáních* zmiňuje. Z toho můžeme vyvodit, že tato metoda čtení, toto tiché pročitání stránky, bylo v jeho době něčím neobyčejným a že normálně se četlo nahlas. I přestože se nějaké případy tichého čtení objevovaly už dříve, stal se tento způsob čtení na Západě obvyklým až od desátého století.⁵⁾

Augustinův popis Ambrožova tichého čtení (včetně poznámky, že *nikdy* nečetl nahlas) je první jednoznačný případ, který byl v západní literatuře zaznamenán. Dřívější případy jsou mnohem méně jisté.

5) V roce 1927 v článku nazvaném „Voces Paginarum“ (Hlasy stránek) (*Philologus* 82) se maďarský vědec Josef Balogh snažil dokázat, že tiché čtení bylo ve starověkém světě téměř naprosto neznámé.

Bylo-li čtení nahlas normou od počátků psaného slova, jak se potom četlo ve velkých starověkých knihovnách? Asyrský učenec prohlížející jednu z třiceti tisíc tabulek v knihovně krále Aššurbanipala v sedmém století př. Kr., čtenáři svitků v knihovnách v Alexandrii a Pergamonu, sám Augustin hledající jistý text v knihovnách v Kartágu a v Římě — ti všichni museli pracovat v prostředí mumlavého hluku. Avšak dokonce ani dnes se nemusí ve všech knihovnách zachovávat příslušné ticho. V sedmdesátých letech dvacátého století v nádherné milánské Biblioteca Ambrosiana nepanovalo ono velebné ticho, jakého jsem si povšiml v British Library v Londýně nebo v Bibliothèque Nationale v Paříži. Čtenáři v Ambrosianě spolu mluvili od stolu ke stolu; čas od času někdo vykřikl nějakou otázku nebo jméno, s bouchnutím se zavřela těžká kniha nebo kolem s drncáním projel vozík plný knih. V dnešní době není ani v British Library nebo v Bibliothèque Nationale naprosté ticho; tiché čtení je přerušováno klapáním a cvakáním přenosných počítačů, jako kdyby uvnitř sálů lemovaných knihami žila hejna datlů. Jaký je potom rozdíl snažit se v časech Athén a Pergamonu soustředit uprostřed desítek čtenářů, kteří si rozkládají tabulky nebo rozvinují svitky a mumlají si pro sebe nekonečno různých příběhů? Snad hluk nevnímali; snad nevěděli, že je možné si číst jiným způsobem. V každém případě nemáme žádné doložené případy čtenářů, kteří by si v řeckých a římských knihovnách stěžovali na hluk — jako si stěžoval Seneca, píšící v prvním století, že musí studovat ve svém hlučném soukromém bytě.¹¹⁾

Augustin, profesor řečnictví, který byl zběhlý v poetice a rytmech prózy, učenec, který nenáviděl řečtinu, ale miloval latinu, měl zvyk — obvyklý u většiny čtenářů — číst si něco, co objevil napsané, z čistého potěšení ze zvuku.¹⁴⁾ V návaznosti na Aristotelovo učení věděl, že písmena, „vynalezená proto, abychom mohli být schopni rozprávět dokonce i s nepřítomným“, jsou „znaky zvuků“ a ty jsou následně „znaky věcí, které myslíme“.¹⁵⁾ Psaný text je rozhovor položený na papír, aby nepřítomný partner mohl slova jemu určená vyslovit.

Tváří v tvář psanému textu měl čtenář povinnost propůjčit tichým písmenům (*scripta*) hlas a umožnit jim, aby se z nich stala, v jemném biblickém rozdílu, *verba*, mluvená slova, — duch. Prapůvodní jazyky bible — aramejšтина a hebrejšтина — nerozlišují mezi aktem čtení a aktem mluvení; pro oba užívají stejné slovo.¹⁷⁾

V posvátných textech, kde každé písmeno a počet písmen a jejich pořádek diktovalo božstvo, byly k úplnému pochopení nutné nejen oči, ale také celý zbytek těla: kolébat se podle kadence vět a pozvedat svatá slova ke rtům, aby se při čtení nemohlo nic z božství ztratit. Moje babička tímto způsobem četla Starý zákon, neslyšně pohybovala rty a pohybovala tělem dopředu a dozadu v rytmu modlitby. Vidím ji v jejím temném bytě v Barrio del Once, židovské čtvrti Buenos Aires, jak si notuje starobylá slova ze své bible, jediné knihy v domě, jejíž černé desky začínaly připomínat povrch její vlastní bledé, věkem povadlé kůže. I mezi muslimy se posvátného čtení účastní celé tělo. Pro islám má otázka, zda je posvátný text určen k poslechu, nebo ke čtení, zásadní význam.

Hluboko do středověku spisovatelé přepokládali, že čtenáři jejich text spíše uslyší, než by ho viděli, stejně jako si i oni sami při spisování vyslovovali slova nahlas. Poněvadž číst umělo poměrně málo lidí, běžně se pořádala veřejná čtení a středověký text opakovaně vyzýval své publikum, aby příběhu „propůjčilo své uši“. Je možné, že po předcích zděděná ozvěna této praxe čtení přetrvává v některých dnešních idiomech typu: „Slyšel jsem od toho a toho“ (s významem „dostal jsem dopis“) nebo „ten a ten říká“ (s významem „ten a ten napsal“) nebo „tento text nezní dobře“ (s významem „není to dobře napsané“).

Protože se knihy většinou četly nahlas, písmena, z kterých se skládaly, nemusela být rozdělena do fonetických jednotek, nýbrž byla svázána dohromady v nepřetržitých větách. Směr, kterým měly oči sledovat tento pás písmen, se lišil místo od místa a století od století; způsob, jak čteme text dnes v západním světě — zleva doprava a shora dolů — rozhodně není univerzální. Některá písma se četla zprava doleva (hebrejšтина a arabjšтина), jiná ve sloupcích shora dolů (čínjšтина a japonjšтина); některá se četla v párech vertikálních sloupců (mayské písmo); jiná měla střídavé řádky, které se četly v opačných směrech, tam a zpět; to je metoda zvaná *boustrophedon*, „jako vůl otáčí pluh“, ve staré řečtině. Ještě jiná písma se vinula po stránce jako dětská hra hadí a žebříky, přičemž směr ukazovaly čáry a tečky (aztécké písmo).²²⁾

V pátém století př. Kr. čítávala čtenářka nahlas, jednou rukou svitek odmotávala a druhou jej namotávala, a tak se jí text část po části odkrýval

Starověké psaní do svitků, neoddelující slova, nerozlišující mezi malými a velkými písmeny a neuvádající interpunkci, sloužilo někomu, kdo byl zvyklý číst nahlas, někomu, komu ucho pomohlo rozplést to, co se oku jevílo jako nepřerušovaná řada znaků. Tato nepřerušovanost byla tak důležitá, že Athéňané údajně vystavěli sochu jistému Phillatiovi, který vynalezl lepidlo pro spojování listů pergamenu nebo papýru.²³⁾ Přesto dokonce ani nepřerušovaný svitek, který ulehčoval čtenářův úkol, při rozmotávání shluků významu příliš nepomohl. Interpunkce, tradičně přisuzovaná Aristofanovi z Byzantia (asi 200 př. Kr.) a rozvinutá dalšími učenými v Alexandrijské knihovně, byla přinejlepším kolísavá. Augustin, stejně jako před ním Cicero, by si musel text před čtením nahlas nacvičit, neboť čtení z listu bylo v tehdejší době neobvyklou dovedností a často vedlo k chybám v interpretaci.

Oddělování slov a vět se vyvinulo velmi pozvolna. Větší na raných rukopisů — egyptské hieroglyfy, sumerské klínové písmo, sanskrt — takovéto dělení nepotřebovala.

Do desátého století se pro další usnadnění tichého čtení první řádky hlavních úseků textu (například knih bible) obvykle psaly červeným inkoustem, stejně jako *rubriky* (z *ruber*, latinského slova pro červenou), vysvětlení nepatřící do samotného textu. Zachoval se také starověký zvyk začínat nový odstavec oddělující čarou (řecky *paragraphos*) nebo grafickým znakem (*diple*); později se první písmeno nového odstavce psalo poněkud větší nebo jako iniciála.

První předpisy nařizující písařům, aby byli v klášterních skriptoriích potichu, se datují do devátého století.³⁵⁾ Do té doby pracovali buď podle diktátu, nebo si nahlas sami pro sebe četli text, který opisovali. Někdy knihu diktoval sám autor nebo „nakladatel“. Jeden anonymní písař, který skončil s opisováním někdy v osmém století, píše: „Nikdo neví, jaké úsilí to vyžaduje. Tři prsty píší, dvě oči se dívají. Jeden jazyk mluví, celé tělo pracuje.“³⁶⁾ Při práci *jeden jazyk mluví*, vyslovuje slova, která písař přepisuje.

Jakmile se tiché čtení stalo ve skriptoriu normou, začali písaři mezi sebou komunikovat pomocí znamení: když písař potřeboval novou knihu k opisování, předstíral, že obrací imaginární stránky; když potřeboval konkrétně žaltář, položil si ruce na hlavu ve tvaru koruny (s odkazem na krále Davida); lekcionář naznačoval stíráním imaginárního vosku ze svíci; misál znamením kříže; pohanské dílo škrábáním se na těle jako pes.³⁷⁾

Luther

Přestože se domníval, že existuje příliš mnoho knih, které by měl člověk přečíst, a že by si čtenáři měli vzájemně sdělovat podstatu toho, co přečetli, přece jen byl přesvědčen o tom, že čtení knihy je soukromá a osamělá záležitost. „Všechny tyto knihy,“ napsal, když sestavoval seznam „posvátných“ textů, obsahující *Upanišády* a *Myšlenky*, „jsou majestátními projevy všeobecného svědomí a slouží našim denním účelům více než roční almanach, nebo nežli noviny z dneška. Ale ony jsou jenom pro soukromí a mají být čteny na kolenou. Jejich sdělení nesmějí se udíletí nebo přijímatí rty a špičkou jazyka, nýbrž zhavým lícem a bušícím srdcem.“⁴⁶⁾ Potichu.

Když Augustin onoho odpoledne roku 384 pozoroval čtoucího svatého Ambrože, sotva mohl vědět, co se nachází před ním. Domníval se, že vidí čtenáře, který se snaží vyhnout se dotěrným návštěvníkům a šetřit si hlas pro vyučování. Ve skutečnosti viděl velké množství lidí, viděl zástupy tichých čtenářů, k nimž v průběhu příštích mnoha staletí bude patřit Luther, bude k nim patřit Kalvín, bude k nim patřit Emerson a budeme k nim patřit i my, kteří si dnes čteme svatého Augustina.

V roce 1658 osmnáctiletý Jean Racine, studující v opatství Port Royal pod bdělým dohledem cisterciáckých mni- chů, náhodou objevil raný řecký román *Lásky Theogonia a Chariklés*, jehož pojetí tragické lásky si dokázal vybavit o mnoho let později, když psal *Andromachu* a *Bereniku*. Vzal si knihu do lesů obklopujících opatství a začal ji dychtivě číst, když vtom ho překvapil kostelník, vytrhl chlapci knihu z rukou a hodil ji do ohně. Brzy poté se Racinovi poštěstilo najít druhý výtisk, který však rovněž byl odhalen a skončil v plamenech. To ho povzbudilo k tomu, aby si koupil třetí výtisk a naučil se celý román nazpaměť. Pak jej odevzdal ohnivému kostelníkovi a řekl: „Teď můžete spálit i tento, jako jste spálil ty ostatní.“⁴³⁾

Tato vlastnost čtení, která umožňuje čtenáři získat text nejen tím, že pročítá slova, ale že je skutečně činí součástí čtenářova „já“, nebyla vždy považována za požehnání. Před třidvaceti staletími, přímo za hradbami Athén, ve stínu vysokého platanu na břehu potoka jeden mladý muž, o němž víme jen o málo více, než že se jmenoval Faidros, četl Sókratovi řeč jistého Lysia, jehož Faidros vášnivě obdivoval. Mladý muž slyšel řeč (o povinnostech milujícího) několikrát a nakonec ji získal v psané podobě, kterou studoval stále znovu a znovu, dokud se ji nenaučil nazpaměť. Pak v touze sdílet svůj objev (jak to čtenáři často dělají) hledal v Sókratovi posluchače. Sókratés, který uhodl, že Faidros drží text řeči pod pláštěm, ho požádal, aby mu raději četl originál než recitoval. „Když je přítomen i Lysias,“ říká mladému nadšenci, „naprosto se mi nezdá, abych se ti propůjčoval za předmět cvičení.“⁴⁴⁾

Starověký dialog pojednává především o povaze lásky, avšak jak rozmluva plyne, ke konci se předmět přesouvá k dovednosti psaní. Jednou, řekl Sókratés Faidrovi, jeden egyptsky mluví, jmenem Theuth, který byl vynálezcem hry v kostky a dámy, počtářství, geometrie, astronomie a písma,

navštívil egyptského krále, ukázal mu svá umění a řekl, že by se měla rozšířit mezi lid. Král se ptal na to, jaký každý z těchto božských darů dává užitek a jaké jsou jeho nevýhody, dokud se Theuth nedostal k umění písma. „Tato nauka,“ řekl Theuth, „učíní Egyptany moudřejšími a pamětlivějšími, neboť byla vynalezena jako lék pro paměť i moudrost.“ Na krále to však neudělalo dojem. „Tato nauka způsobí zanedbáváním paměti zapomínání v duších těch, kteří se jí naučí, protože spoléhající na písmo budou se rozpomínat na věci zevně, z popudu cizích znaků, a ne zevnitř sami od sebe; nevynalezl jsi lék pro paměť, nýbrž pro upamatování. A co se týče moudrosti, poskytuješ svým žákům její zdání, ne skutečnost; neboť stanou se sčtělými bez ústních výkladů, budou působit zdání, že jsou mnohoznační, ačkoliv budou většinou neznalí, a ve styku budou nepřijemní, protože z nich budou lidé zdánlivě vzdělaní místo lidí opravdu vzdělaných.“ Čtenář, napomenul Sókratés Faidra, „je asi pln veliké prostoduchosti [...], když se domnívá, že jsou psané řeči něco více než prostředek, aby upamatovaly toho, kdo věc zná, na látku, která je předmětem spisu“.

Faidros, kterého argumenty starého muže přesvědčily, souhlasí. A Sókratés pokračuje: „To je asi, Faidre, zvláštní vlastnost písma a doopravdy podobná malířství. Neboť výtvoři malířství stojí sice jako živé, ale když se jich na něco otážeš, velmi vznešeně mlčí. Právě tak i napsané výklady; myslil bych, že v jejich slovech jsou nějaké myšlenky, ale když se otážeš na něco z jejich obsahu, chtějí se o tom poučiti, ukazuje takový výklad vždy jenom jedno a totéž.“ Pro Sókrata není čtený text nic víc než jeho slova, v nichž se znak a význam s matoucí přesností překrývají. Interpretace, exegeze, vysvětlivka, komentář, asociace, vyvrácení, symbolický a alegorický význam, to vše vyrůstá nikoliv z textu samotného, nýbrž ze čtenáře. Text, stejně jako namalovaný obraz, říká jenom „měsíc v Athénách“; je to čtenář, kdo jej vybaví slonovinovou tvář, hlubokým, temným nebem, krajinou se starověkými ruinami, podél nichž Sókratés jednou šel.

Cesta ke zraku, říká, spočívá v *peintures* čili obrazech; cesta ke sluchu v *paroles* čili slovech.⁵⁾ Jejich užitek se nenachází pouze v tom, že zprostředkují obraz nebo text bez jakéhokoliv pokroku nebo obměny, nýbrž v tom, že ve čtenářově vlastním čase a prostoru znovu vytvoří to, co bylo vymyšleno a převedeno do obrazů či slov v jiné době a pod jiným nebem. „Když někdo vidí namalovaný příběh, ať už o Tróje nebo o něčem jiném,“ říkal de Fournival, „vidí ty vznešené činy, které se staly v minulosti, právě tak, jako kdyby se zrovna odehrávaly. A stejně je to s nasloucháním textu, neboť když někdo slyší nahlas číst příběh a naslouchá tomu, co se událo, vidí to před sebou [...].“

Čtení podle de Fournivala obohacuje přítomnost a oživuje minulost; paměť tyto vlastnosti prodlužuje do budoucnosti. Podle de Fournivala je to kniha, nikoliv čtenář, kdo uchovává a předává paměť.

Psaný text nebyl v Sókratově době běžnou pomůckou. I když v Athénách v pátém století př. Kr. bylo značné množství knih a obchod s knihami se začínal rozvíjet, praxe soukromého čtení se plně zavedla až přinejmenším o století později, v době Aristotelově — ten byl jedním z prvních čtenářů, který shromáždil významnou sbírku rukopisů pro vlastní potřebu.⁷⁾ Prostředkem, jak se lidé učili a předávali vědění, byla řeč a Sókratés spadá do linie mistrů, kteří učili ústně; do této linie patří Mojžíš, Buddha a Ježíš Kristus, který pouze jednou, jak je řečeno, napsal pár slov do písku a pak je smazal.⁸⁾ Podle Sókrata knihy napomáhaly paměti a vědění, avšak skuteční učenci by se měli obejít bez nich. Jeho znevažující úsudek o knihách zaznamenali o pár let později jeho žáci Platón a Xenofón v knize, a tak se jejich vzpomínka na jeho paměť uchovala pro nás, jeho budoucí čtenáře.

Učil jsem se básně rád, ale nechápal jsem, k čemu by mi to mohlo být. „Budou ti dělat společnost ve dnech, kdy nebudeš mít ke čtení žádné knihy,“ říkal mi učitel. Pak mi řekl, že jeho otec, zavražděný v Sachsenhausenu, byl známým vědcem, který znal mnoho klasiků nazpaměť, a během svého pobytu v koncentračním táboře nabídl sám sebe jako knihovnu, z které četl svým spoluvězňům. Představuji si toho starého muže na tom temném, bezútěšném a beznadějném místě, jak k němu chodí lidé a žádají si Vergilia nebo Eurípida, on se otevře na dané stránce a recituje svým čtenářům bez knih starověká slova. Po letech jsem si uvědomil, že byl zvětšen jako jeden ze skupiny potulných zachránců knih v Bradburyho *451° Fahrenheita*.

Text čtený a zapamatovaný se stává tímto spásným opětovným čtením, tak jako to zamrzlé jezero v básni, kterou jsem se naučil před tolika lety; je stejně pevný jako země a schopný být čtenářovi oporou při přecházení na druhou stranu, a přece zároveň, protože existuje pouze v myslí, stejně nejistým a prchavým, jako kdyby jeho písmena byla napsána na vodě.

V každé gramotné společnosti představuje výuka čtení cosi na způsob iniciace, ritualizovaného přechodu ze stavu závislosti a počáteční komunikace. Dítě, které se učí číst, je přijato do společné paměti prostřednictvím knih, a tím se obeznamuje se společnou minulostí, kterou samo do větší či menší míry při každém čtení obnovuje. Například ve středověké židovské společnosti se rituál výuky čtení veřejně oslavoval. O svátku Šavu'ot, kdy Mojžíš z Božích rukou přijal Tóru, byl chlapec, který měl projít iniciací, zabalen do modlitební šály a jeho otec jej odvedl k učiteli. Učitel si chlapce posadil na klín a ukázal mu břídlíkovou tabulku, na které byla napsána hebrejská abeceda, úryvek z Písma a slova „Ať je Tóra tvým povoláním“. Učitel četl nahlas každé slovo a dítě je opakovalo. Pak se břídlíková tabulka pokryla medem a dítě ji lízalo, a tak přijímalo svatá slova celým tělem. Biblické verše byly také napsány na oloupaných, natvrdo uvařených vejcích a na medových koláčích, které dítě snědlo poté, co verše učitel nahlas přečetlo.⁹⁾

Významný italský humanistický vzdělanec Leon Battista Alberti, píšící mezi lety 1435 a 1444, poznamenal, že „péče o velmi malé děti je ženská práce, pro chůvy a matku“¹²⁾ a že by se měly začít učit abecedu v co nejranějším věku. Děti se učily foneticky tak, že opakovaly písmena, která jim chůva nebo matka ukazovala ve slabikáři nebo na listu s abecedou. (Já sám jsem se takto učil, od chůvy, která mi předčítala tlustě vytištěná písmena ze staré anglické obrázkové knížky; musel jsem zvuky opakovat znovu a znovu.) Obraz učící mateřské postavy byl v křesťanské ikonografii stejně běžný, jako byly při vylíčení školní třídy vzácné dívky-žákyně. Existují početná vyobrazení Panny Marie, jak drží před malým Ježíškem knihu, a vyobrazení svaté Anny, jak učí Marii, avšak ani Kristus, ani jeho matka nejsou znázorněni, jak se učí psát nebo přímo jak píší; za podstatnou pro zjevnou kontinuitu Písma byla považována právě představa Krista *čtoucího* Starý zákon.

Podle scholastické metody se studenti učili číst pomocí ortodoxních komentářů, což byly obdoby našich zestručněných poznámek z přednášek. Původní texty — ať už texty církevních Otců anebo v mnohem menší míře texty starověkých pohanských autorů — neměl student přijímat přímo, nýbrž k nim měl dospívat pomocí řady předem určených kroků. Jako první bylo *lectio*, gramatická analýza, v níž se určovaly syntaktické prvky každé věty; poté následovala *littera* čili doslovný smysl textu. Prostřednictvím *littery* student získal *sensus*, tedy význam textu podle různých vžitých interpretací. Postup končil exegezí — *sententia* —, v níž se diskutovalo o názorech schválených komentátorů.²³⁾ Význam takového čtení nespočíval v odhalování individuálních hodnot v textu, nýbrž ve schopnosti odříkávat a srovnávat interpretace všeobecně uznávaných autorit, a tím se stávat „lepším člověkem“.

Platón mě předpokládá stejně, jako mě předpokládá kniha, dokonce i ty, které nebudu nikdy číst.

Kolem roku 1316 napsal Dante císařskému místodržícímu Can Grandovi della Scala slavný dopis, v němž tvrdí, že text má přinejmenším dvě čtení, „neboť jeden význam získáváme z písmen textu a druhý z toho, co písmena znamenají; ten první se nazývá *doslovný*, zatímco ten druhý *alegorický* nebo *mystický*“. Dante pokračuje domněnkou, že *alegorický* smysl obsahuje další tři čtení. Na příkladu biblického verše „Když vyšel Izrael z Egypta, Jákobův dům z lidu temné řeči, stal se Juda Boží svatyní a Izrael Božím vladařstvím“ (Ž 114, 1–2) Dante vysvětluje:

Budeme-li jej číst *doslovně*, popisuje exodus synů Izraele z Egypta v Mojžíšově době; budeme-li jej číst *alegoricky*, mluví o našem vykoupení skrze Krista; budeme-li jej číst *analogicky*, znamená obrácení duše ze smutku a ubohosti hříchu do stavu milosti; budeme-li jej číst *anagogicky*, vypovídá žal o úniku svatého ducha z otroctví zkaženosti ke svobodě věčné slávy. A ačkoliv se tyto mystické významy nazývají různými jmény, mohou se všechny obecně nazývat *alegorické*, neboť se liší od doslovného a historického smyslu.⁴⁾

Dante držící svou otevřenou *Božskou komedii*, nástěnná malba ve florentské katedrále z poloviny patnáctého století od Domenica di Michelino